

QADRIYATLAR FALSAFASI (AKSILOGIYA): MOHIYATI, STRUKTURASI VA ZAMONAVIY AHAMIYATI

Shaxobidinova Begoyim

Andijon davlat pedagogika instituti

Pedagogika fakulteti, Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19950358>

Annotatsiya. Mazkur maqolada falsafiy bilimlar tizimida aksiologiyaning tutgan o'rni, qadriyatlar tabiatining ontologik va gnoseologik asoslari tadqiq etilgan. Inson hayotida qadriyatlarning shakllanish mexanizmlari, ijtimoiy ong va madaniyat bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. Shuningdek, globallashuv sharoitida milliy va umuminsoniy qadriyatlar dialektikasi hamda ularning shaxs kamolotidagi roli masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: aksiologiya, qadriyat, etika, estetika, subyektivizm, obyektivizm, ma'naviy meros, norma, ijtimoiy ideal.

Аннотация: В данной статье исследуется место аксиологии в системе философского знания, онтологические и гносеологические основы природы ценностей. Анализируются механизмы формирования ценностей в жизни человека, их связь с общественным сознанием и культурой. Также освещаются вопросы диалектики национальных и общечеловеческих ценностей в условиях глобализации, их роль в развитии личности.

Ключевые слова: аксиология, ценность, этика, эстетика, субъективизм, объективизм, духовное наследие, норма, социальный идеал.

Abstract: This article examines the place of axiology in the system of philosophical knowledge, the ontological and epistemological foundations of the nature of values. The mechanisms of value formation in human life, their connection with social consciousness and culture are analyzed. The issues of the dialectics of national and universal values in the conditions of globalization and their role in personal development are also highlighted.

Keywords: axiology, value, ethics, aesthetics, subjectivism, objectivism, spiritual heritage, norm, social ideal.

Insoniyat mavjud ekan, u doimo borliqdagi voqea-hodisalarni, ashyolarni va o'zaro munosabatlarni muayyan mezonlar asosida baholab keladi. Falsafa fanining tarkibiy qismi bo'lgan aksiologiya (yunoncha “axios” – qadrli va “logos” – ta'limot) aynan mana shu baholash mezonlarini, ya'ni qadriyatlarni o'rganuvchi sohadir. Qadriyat tushunchasi shunchaki ashyoning moddiy qiymatini emas, balki uning inson va jamiyat hayoti uchun ahamiyatli bo'lgan ma'naviy, axloqiy, estetik va ijtimoiy mazmunini ifodalaydi.

Aksiologiya mustaqil falsafiy yo'nalish sifatida XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida shakllangan bo'lsa-da, uning ildizlari qadimgi dunyo falsafasiga borib taqaladi. Sokrat, Platon va Aristotel kabi mutafakkirlar ezgulik, adolat, go'zallik va haqiqatni oliy qadriyatlar sifatida talqin qilishgan. Ularning fikricha, qadriyat inson intilishi lozim bo'lgan idealdir. O'rta asrlar Sharq falsafasida, xususan, Forobiy va Ibn Sino asarlarida qadriyatlar komil inson va fozil jamoa tushunchalari orqali ochib berilgan. Alisher Navoiyning “Odamiy ersang, demagil odam, Oniki yo'q xalq g'amidin g'ami” bayti aksiologik nuqtai nazardan insonparvarlikni eng yuksak qadriyat darajasiga ko'taradi¹.

¹ I. Saifnazarov, A. Muxtorov. Falsafa. — T.: Sharq, 2002. 156-bet.

Qadriyatlar falsafasining markaziy masalasi qadriyatlarning tabiati bilan bog'liqdir. Falsafada bu borada ikki xil yondashuv mavjud: subyektivistik va obyektivistik. Subyektivistiklar qadriyatni insonning ehtiyoji, xohishi yoki hissiyotlarining mahsuli deb hisoblaydilar. Ya'ni, narsa o'z-o'zidan qadriyat emas, balki biz unga ehtiyoj sezganimiz uchungina u qadriyatga aylanadi. Obyektivistiklar esa qadriyatlar insondan mustaqil ravishda mavjud bo'lgan ideal mohiyatlar ekanligini ta'kidlaydilar. Masalan, adolat yoki haqiqat inson uni tan oladimi yoki yo'qmi, baribir mutloq qiymatga ega bo'lgan tushunchalardir.

Sharq falsafiy tafakkurida aksiologiya masalalari axloqiy va huquqiy qadriyatlar uyg'unligida tadqiq etilgan. Abu Nasr Forobiy o'zining "Fozil odamlar shahri" asarida jamiyat a'zolarini birlashtiruvchi qadriyat sifatida "baxt-saodat"ga erishishni ko'rsatib o'tadi. Forobiy talqinida saodatga erishish — bu nafaqat shaxsiy maqsad, balki jamiyatning ma'naviy birligini ta'minlovchi aksiologik idealdir. Ulug' mutafakkir Imom Buxoriyning hadislar to'plamida esa insonning qadri uning niyati va amallari bilan o'lchanishi ta'kidlanadi. Bu "ma'naviy poklik" qadriyatining islom falsafasidagi markaziy o'rnini ko'rsatadi.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida ham to'rt asosiy qadriyat: Adolat (Kuntug'di), Davlat/Saodat (Oytuldi), Aql (Ulug'mish) va Qanoat (O'zg'urmish) timsollarida falsafiy tahlil qilinadi. Bu asar turkiy xalqlar aksiologiyasining ilk yozma manbalaridan biri bo'lib, unda qadriyatlar insonning ijtimoiy boshqaruvi va shaxsiy kamoloti uchun zaruriy shart sifatida ko'riladi. Ushbu qadriyatlar tizimi asrlar o'tsa-da, o'zining dolzarbligini yo'qotmagan va bugungi Yangi O'zbekistonni barpo etishda ma'naviy oзуqа bo'lib xizmat qilmoqda².

Aksiologiya fanining rivojlanishida bir necha fundamental maktablar shakllangan bo'lib, ularning har biri qadriyat mohiyatini turlicha talqin etadi. Masalan, Neokantchilikning Baden maktabi vakillari (V.Vindelband, G.Rikkert) qadriyatlarni borliqdan ajratib, ularni "transsendental ma'no" sifatida tushunadilar. Ularning fikricha, haqiqat, ezgulik va go'zallik kabi qadriyatlar borliq emas, balki "amal qiluvchi normalar"dir. Bu yondashuv insonning har bir xatti-harakatini muayyan oliy mezonlar asosida baholashga xizmat qiladi³.

Fenomenologik aksiologiya vakili Maks Sheler esa qadriyatlarni hissiy-intuitiv idrok etiladigan obyektiv iyerarxiya deb biladi. Shelerning qadriyatlar iyerarxiyasida eng quyi pog'onada "hissiy qadriyatlar" (yoqimli-yoqimsiz), undan yuqorida "hayotiy qadriyatlar" (salomatlik, farovonlik), undan ham yuqorida "ma'naviy qadriyatlar" (estetik, huquqiy, sof bilim) va eng cho'qqida "muqaddaslik qadriyatlari" turadi. Ushbu iyerarxik tizim bugungi kunda shaxs ma'naviyatini shakllantirishda qaysi qadriyatlarga ustunlik berish kerakligini aniqlashda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, pragmatik aksiologiya (D.Dyui) qadriyatni inson ehtiyojlarini qondirishdagi "instrumental" (vositaviy) roli orqali tushuntiradi. Bu esa zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida qadriyatlarning amaliy ahamiyatini tushunishga yordam beradi.

Har bir millatning o'ziga xos qadriyatlar tizimi mavjud bo'lib, u mazkur xalqning tarixiy tajribasi, turmush tarzi va dunyoqarashi asosida shakllanadi. O'zbek xalqi uchun oila, ota-onaga hurmat, mahalla jamoatchiligi, mehmondo'stlik va bag'rikenglik fundamental qadriyatlar hisoblanadi. Ma'naviy merosimiz — bu bizning o'tmishimizni bugunimiz bilan bog'lovchi va

² Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig (Saodatga yo'llovchi bilim). — T.: Yulduzcha, 1990. 64-bet.

³ Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. — T.: O'zbekiston, 2021.

kelajagimizni belgilovchi aksiologik poydevordir. Shu boisdan ham, qadriyatlarni asrash va ularni yosh avlod ongiga singdirish milliy o'zlikni saqlashning muhim shartidir.

Zamonaviy globallashuv davrida aksiologiya fani yangi muammolarga duch kelmoqda. Turli madaniyatlarning jadal to'qnashuvi natijasida "qadriyatlar inqirozi" yoki "qadriyatlar relyativizmi" (nisbiyligi) yuzaga kelmoqda. Ba'zi hollarda moddiy boyliklarning ma'naviy qadriyatlardan ustun qo'yilishi, iste'molchilik madaniyatining rivojlanishi jamiyatning ma'naviy negizlariga raxna solishi mumkin. Bunday sharoitda aksiologiya inson uchun nima hayotiy va nima o'tkinchi ekanligini ajratishga yordam beruvchi "kompas" vazifasini o'taydi.

XXI asrda texnologik taraqqiyot "raqamli aksiologiya" tushunchasini kun tartibiga chiqardi. Bugungi kunda virtual borliq va ijtimoiy tarmoqlar yoshlarning qadriyatlar tizimiga bevosita ta'sir o'tkazmoqda. Axborot almashinuvining tezlashishi natijasida "universalizm" va "partikulyarizm" (milliy cheklanganlik) o'rtasidagi kurash kuchaydi. Bir tomondan, inson huquqlari, demokratiya va ekologik mas'uliyat kabi umuminsoniy qadriyatlar global miqyosda yoyilayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, milliy o'zlikni saqlash ehtiyoji ortib bormoqda.

Ayniqsa, sun'iy intellekt va biotexnologiyalar davrida "hayotning qadri" va "insoniy identifikatsiya" tushunchalari qayta ko'rib chiqilmoqda. Masalan, axborotning ochiqligi sharoitida "haqiqat" va "post-haqiqat" (feyk ma'lumotlar) o'rtasidagi chegara xiralashishi insonning haqiqatga bo'lgan aksiologik munosabatini murakkablashtiradi. Bunday sharoitda milliy ma'naviyatimizga yot bo'lgan g'oyalarga qarshi ma'naviy filtrni shakllantirish muhimdir.

Qadriyatlar inson xulq-atvorini tartibga soluvchi regulyator hamdir. Jamiyatda qabul qilingan qadriyatlar normalarga aylanadi. Masalan, rostgo'ylik qadriyat bo'lsa, "yolg'on gapirma" degan talab ijtimoiy normadir. Inson o'z faoliyatini ushbu qadriyatlar tizimiga moslashtirish orqali jamiyatda o'z o'rnini topadi. Aksiologik ong shakllangan shaxs har qanday vaziyatda ham o'zining ichki ma'naviy prinsiplariga sodiq qoladi. Bu esa ijtimoiy barqarorlikning asosidir⁴.

Xulosa qilib aytganda, qadriyatlar falsafasi inson hayotining mazmuni va maqsadini belgilab beruvchi ta'limotdir. Aksiologiya bizga nafaqat dunyoni bilishni, balki uni qadrlashni, go'zallikni his etishni va insoniylikni saqlab qolishni o'rgatadi. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligi jamiyat taraqqiyotining garovidir. Zero, ma'naviy qadriyatlari barqaror bo'lgan millat har qanday davr sinovlaridan muvaffaqiyatli o'tib, o'zining yuksak sivilizatsiyasini yaratishga qodir bo'ladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. G. Rikkert. Nauki o prirode i nauki o kulture. — M.: Respublika, 1998. (Aksiologiyaning klassik manbalaridan biri).
2. Sheler M. Formy znaniya i obshchestvo. — M.: Nauka, 1994. 120-s.
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig (Saodatga yo'llovchi bilim). — T.: Yulduzcha, 1990. 64-bet.
4. To'rayev B. Globallashuv va ma'naviy-axloqiy qadriyatlar transformatsiyasi. // Falsafa va huquq. 2022. №2. 18-22-betlar.

⁴ M. Ahmedova. Aksiologiya — qadriyatlar falsafasi. — T.: Universitet, 2011. 42-bet.